

JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING TURKISTON IJTIMOIY-MA'NAVIY HAYOTIDA O'RNI VA AHAMIYATI

Ashirov Dilshod Samad o'g'li

Termiz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi

(ma'naviyat asoslari) yo'nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada jadidchilik harakati, uning vujudga kelishiga sabab bo'lgan omillar, Turkiston o'lkasida jadidchilik harakati paydo bo'lgan davrdagi ijtimoiy ahvol, Turkiston ziyolilari tomonidan o'lkani ilm-ma'rifatli qilish yo'lida amalga oshirilgan ishlar xususida so'z yuritiladi.

***Kalit so'zlar.** jadidchilik harakati, usuli jadid, ilm-ma'rifat, jaholat, Ismoil Gasprialibey, Tarjimon gazetasi, Mahmudxo'ja Behbudiy, Behbudiya, savtiya, Tarbiyayi atfol, Turkiston xalq universiteti*

Kirish qismi.

XIX asr oxirlarida Turkiston o'lkasi ijtimoiy-ma'naviy hayotida jadidchilik deb atalgan harakat vujudga keldiki, bu o'lka xalqlarining keying taraqqiyotiga, ularning ma'naviy qiyofasi o'zgarishiga o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Bu harakat namoyondalari o'zlarining sa'y-harakatlari bilan xalqning ilm-ma'rifatli, ziyoli bo'lishida beqiyos hissa qo'shdilar.

Turkiston o'lkasida jadidchilik harakati vujudga kelgan davrda o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol achinarli holatda edi. Bosqinchi Chor Rossiyasi tomonidan istilo qilinib, mustamlakaga aylantirilgan Turkiston o'lkasi xalqlari har tomonlama mustamlakachilik jabr-zulmidan aziyat chekmoqda edi. Chor hukumati o'lkani o'zining arzon ishchi kuchi va xomashyo bazasiga aylantirib olgan edi.

Mustamlakachilar o'zlarida ishlab chiqarilgan zavod-fabrika mahsulotlarini o'lkaga olib kelib sotish orqali bundan katta daromad topmoqda edilar.

Bu davrda Turkiston o'lkasida mustamlakachilar o'zlarining tartib-qoidalarini joriy etib, mana shu tartib-qoidalar asosida o'lkani boshqarar edilar. Bu tartib qoidalarni esa o'z navbatida mustamlakachilar o'z manfaatlariga moslab ishlab chiqqan edilar.

Bundan esa mahalliy aholi aziyat chekmoqda edi. Bosib olingan Xiva xonligi va Buxora amirligi Chor Rossiyasining protektoratiga aylantirilgan bo'lsa, Qo'qon xonligi esa davlat sifatida tugatilib, uning o'rnida Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiruvchi Farg'ona viloyati tashkil topadi. Garchi Buxoro va Xivada sulolalar hukmronligi saqlab qolingan bo'lsada, hukmdorlar ichki va tashqi siyosatda podsho hukumatining ruxsatisiz biror-bir jiddiy o'zgarish amalga oshirilmas edilar. Bosqinchilar esa, o'z manfaatidan kelib chiqib, o'lka xalqlariga jabr-zulmni kundankunga kuchaytirib bormoqda edi.

O'lkaning ma'naviy va madaniy qiyofasi ham havas qilarli darajada emas edi. Turkiston o'lkasi xalqlari bu davrda bir necha asrdan beri davom etib kelgan o'zaro urushlar, jabr-zulm va yana boshqa ko'plab ijtimoiy-siyosiy omillar sabab qoloqlik botqog'iga botib bormoqda edilar.

Qayd etib o'tilayotgan davrda jahonning rivojlangan mamlakatlarida fabrika-zavod ishlab chiqarishi, sanoat taraqqiyoti jadal sur'atlar bilan davom etayotgan bir davrda Turkistonda qo'l mehnatiga asoslangan dehqonchilik va hunarmandchilik xo'jaligi hali hamon davom etib kelmoqda edi.

Turkiston o'lkasida keng tarqalgan jadidchilik harakatining asoschisi qrim-tatar farzandi Ismoil Gasprialibey (1851-1914) hisoblanadi. Ismoil Gasprialibey dastlabki jadid maktabini 1884-yilda Qrimdagi Bog'chasaroyda tashkil qilgan edi.

U o'zining g'oyaviy qarashlari, fikr va mulohazalari bilan xalqni ilm-ma'rifatli qilishga intildi. Ismoil Gasprialibey yangicha o'qitish uslubini ishlab chiqqan edi. Bu o'qitish uslubini o'zining 1888-yilda yozgan asarida keng miqyosda bayon qilib o'tgan edi. Mazkur asar "Rahbari muallimin" ya'ni "Muallimlarga yo'ldosh" deb nomlanib, u

mazkur asari orqali jadid maktablarining jihozlanishi, dars soatlari va ta' tillar kabilar haqida o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Ismoil Gasprialibey g'oyalari Turkistonga ham kirib keldi. 1893-yilda Turkistonga kelib, ilg'or ziyolilar bilan uchrashdi, Buxoro amiri huzurida bo'lib bitta jadid maktabi ochishga rozilik oldi. Ana o'sha yili Buxoroda birinchi jadid maktabi ochiladi va unga amir Abdulahadxonning otasi amir Muzaffarxon sharafiga "Muzaffariya" deb nom beriladi. Turkistonlik ziyolilar jadidchilikni yoqlab maorifni isloh qilish, «Usuli jadid» maktablarini tashkil etishga kirishdilar. 1898-yilda Qo'qonda Salohiddin domla, 1899-yilda Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktabiga asos soldilar. 1903-yilda Turkistonda 102 ta boshlang'ich va 2 ta o'rta jadid maktablari faoliyat ko'rsatdi.

Turkiston jadidlariga Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy va boshqa o'nlab milliy ziyolilar rahnamolik qildilar. Ular dastlab maorifni isloh qilish yo'lidan bordilar. «Usuli jadid» maktablari tarmog'i kengayib bordi, ularda diniy ta'limot bilan birga tibbiyot, hikmat, kimyo, nujum, handasa kabi dunyoviy bilimlar o'rgatildi, savod chiqarish tezlashtirildi¹.

U 1908-yilda Turkistonda bo'lib ilg'or ma'rifatparvarlardan Muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy, A. Shakuriy va boshqalar bilan uchrashadi, o'zbek, tojik, tatar bolalari uchun yangi maktablar ochib jadidchilik g'oyalarini keng tarqatadi. Bunday g'oyalarni tarqatishda Ismoil Gasprialibeyning o'zi tashabbus ko'rsatib chiqargan «Tarjimon» gazetasining o'rni katta bo'ladi. U musulmon milliy ozodlik harakatining yo'l boshchisi sifatida tanilgan edi. «Dor ul-rokat musulmonlari» ilmiy-fantastik asari, «Yuz yildan so'ng 2000-sana» badiiy-publitsistik roman, «Turkiston ulamosi» kabi kitoblar uning qalamiga mansub edi².

Turkiston o'lkasida jadidchilik harakatining rahnamosi sifatida Mahmudxo'ja Behbudiyning mehnatlarini alohida e'tirof etish lozim.

¹ Q. Usmonov, M. Sodiqov, S. Burxonova. O'zbekiston tarixi. «IQTISOD-MOLIYA» T. 2006. 245-bet.

² R. Shamsutdinov, Sh. Karimov, O. Ubaydullayev. Vatan tarixi. «SHARQ» T. 2010. 289-bet.

Mahmudxo‘ja Behbudiy Ismoil Gaspiraliyev tomonidan asos solingan jadid maktablari tarmog‘ini o‘lkada qaror toptirishda, bu maktablarning darslik va o‘quv qo‘llanmalari ta‘minlash bo‘yicha bir qator ishlarni amalga oshirdi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy yangi usul maktablari uchun geografiya va islom tarixi bo‘yicha darsliklar yaratadi.

Xususan «Muntaxabi jug‘rofiyayi umumiy» («Qisqa umumiy geografiya»), «Kitobat-ul atfol» («Bolalar maktubi»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi») kabi bir qancha darslik va o‘quv qo‘llanmalari shular jumlasidandir. Mahmudxo‘ja Behbudiy rahbarligida 1913-yildan boshlab «Samarqand» gazetasi va «Oyina» nomli ilk o‘zbek tilidagi jurnal nashrdan chiqib boshlaydi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘z otasi sharafiga bag‘ishlab «Behbudiy» deb nomlangan kutubxona ham tashkil qilgan edi.

Afsuski, Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining ilg‘or fikrlari uchun ta‘qibga uchradi. 1919-yilda Buxoro amiri amaldorlari tomonidan qamoqqa olinadi. Unga nisbatan bolsheviklar ayg‘oqchisi degan ayblov qo‘yildi va qatl etiladi.

Turkistondagi taraqqiyparvar ziyolilar erishgan yutuqlardan eng muhimlaridan biri bu mavjud tuzum mafkurasidan holi bo‘lgan xalq ta‘lim tizimi yaratilishi bo‘ldi.

Jadidchilik harakati, shu vaqtgacha Islom dunyosida sira ham ko‘rinmagan ilg‘or va tezkor o‘qitish-savtiya (tovush) usuliga asoslangan jadid maktablari tashkil topishidan boshlandi. Bu maktablarda bolalar bir yilda savod chiqarib, mukammal o‘qish va yozishni o‘zlashtiradi.

Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta‘lim-tarbiya hamda ilm o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Bolalar qulay partalarda o‘tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy, dunyoviy ilmlarni o‘rgandi. Jadid maktablari to‘rt (boshlang‘ich) va yetti yillik edi.

Masalan, Munavvarqori Abdurashidxonovning yetti yillik maktabini bitirgan yoshlar dunyoviy ilmlarni, rus tilini yaxshi o'zlashtirgan holda jadid maktabida o'qituvchi, masjidlarda imom bo'lish, madrasa va hatto, xorijdagi dunyoviy oliy o'quv yurtlarida o'qish, savdo va boshqa korxonalarda kotib bo'lib ishlash malakasiga ega bo'lganlar. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qo'qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochiladi³.

Jadidlar o'z faoliyatlari davomida oliy ta'limga e'tibor qaratadilar. Ular oliy ta'limning asosi bo'lgan universitetlar ham tashkil qilishga harakat qiladilar. Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy va jadidchilik harakati vakillari milliy dunyoviy oliy ta'lim g'oyasini asarlarid keng targ'ib qilganlar. Jadidlar tashabbusi bilan 1918-yilda O'zbekistondagi ilk oliy ta'lim dargohi-Turkiston xalq universiteti (hozirgi O'zbekiston milliy universiteti) ochiladi. Jadidlar yoshlarning chet davlatlarda ta'lim olishiga ham alohida e'tibor qaratdilar. Ularga bu ishda o'lka taqdiriga befarq bo'lmagan boy, sarmoyador kishilari yordam qo'lini cho'zdilar. Xususan, andijonlik Mirkomilboy Mirmo'minboyev o'z mablag'lari bilan bu ishga o'z hissasini qo'shadi.

1910-yilda Buxoroda «Tarbiyayi atfol» jamiyati tashkil etiladi. Bu jamiyat ko'magida ko'plab yoshlar Turkiya va Germaniyaga o'qishga yuboriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, jadidchilik harakatining ilg'or namoyondalari, ular tomonidan mustamlaka sharoitida bo'lishiga qaramasadan, o'lka aholisini ilm-u ziyoli qilish yo'lida olib borilgan keng ko'lamli tashabbuslar hozirgi o'sib kelayotgan har bir yosh avlod uchun matonat va jasorat namunasi bo'lmog'i lozim.

³ B.Eshov. O'zbekiston tarixi. 2-jild. Toshkent. 2015-yil.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Q.Usmonov. M.Sodiqov. S.Burxonova. O‘zbekiston tarixi. «IQTISOD-MOLIYA» nashriyoti. Toshkent. 2006-yil.

2.R.Shamsutdinov. Sh.Karimov. O‘.Ubaydullayev. Vatan tarixi.«SHARQ» NMAK
Toshkent. 2010-yil.

3.B.Eshov va boshqalar. O‘zbekiston tarixi.2-jild(XIX asr 2-yarmi – 1991-yil avgust) (Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik). Toshkent. 2015-yil.

4.R.Murtazayeva. O‘zbekiston tarixi (Oliy o‘quv yurtlarining nomutaxassislik fakultetlari talabalari uchun darslik).Toshkent. 2005-yil.